

ПРОБЛЕМА СОЦІАЛЬНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ СУСПІЛЬСТВ МОДЕРНУ В ТЕОРІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЇ ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА

У статті здійснено означення проблеми соціальної інтеграції суспільств модерну, яку поставив Юрген Габермас в межах його теорії комунікативної дії. Розкрито базові поняття теорії комунікативної дії – „комунікативна дія”, „система”, „життєсвіт”. Показано, як Габермас використовує дані поняття в постановці проблеми соціальної інтеграції суспільств модерну, а також в окресленні небезпек, пов'язаних із соціальною дезінтеграцією.

В статті означені проблеми соціальної інтеграції суспільств модерну, которую поставил Юрген Габермас в рамках его теории коммуникативного действия. Раскрыты базовые понятия теории коммуникативного действия – «коммуникативное действие», «система», «жизненный мир». Показано, как Габермас использует данные понятия в постановке проблемы социальной интеграции общества модерну, а также в обозначении опасностей, которые повязаны с социальной дезинтеграцией.

На сьогоднішній день для сучасних суспільств надзвичайно актуальними стають питання, пов'язані з підтриманням їх соціальної інтеграції. Особливої гостроти ці питання набувають в контексті процесів глобалізації, які з кожним роком усе більше розмивають картину „знайомого” світу. Звичайно, глобалізація несе із собою ряд переваг, наприклад таких, як підвищення мобільності акторів, збільшення густини комунікативних мереж, наявність доступу до величезної кількості інформації, залучення міжнародного досвіду в ті чи інші сфери національного господарства і т. д. Але разом з тим вона несе і серйозні загрози, зокрема – загрози процесам соціальної інтеграції суспільств. Глобальне капіталістичне господарство, яке вже давно вирвалося за рамки національних держав, все менше і менше знаходить спротив збоку останніх. Користуючись цим, воно в ході свого розвитку руйнує традиційні форми життя локальних суспільств, що стають на перешкоді його ефективному функціонуванню. В руках урядів національних держав залишається усе менше важелів обмеження глобального капіталістичного господарства. Часто заради притоку капіталу в країну, вони йдуть на такі кроки, які руйнують традиційні форми життя суспільств, що формувалися сторіччями. Це, в свою чергу, негативно відображається на процесах соціальної інтеграції.

Тема соціальної інтеграції завжди була в центрі уваги соціологів. Величезний внесок в її розробку зробили такі майстри соціологічної думки, як, наприклад, Дюркгейм або Парсонс. Тема є надзвичайно широкою і досліджується в межах різних методологічних парадигм. Свій внесок в її розробку здійснив і Габермас в контексті його теорії комунікативної дії. Вдало поєднавши такі поняття та категорії, як „комунікативна дія”, „система”, „життєсвіт”, вчений зумів органічно синтезувати ідеї різних теоретиків і розкрити тему соціальної інтеграції в контексті глобалізаційних процесів. Підхід Габермаса до аналізу соціальної інтеграції суспільств модерну широко досліджується в соціологічній літературі. Тим проблемам, які підіймає вчений, присвячені числені публікації – як статті, так і монографії. Так Д. Хельд торкається проблем соціальної інтеграції в рамках аналізу концепції суспільства модерну Габермаса [9]. К. Кумар, П. Блокер розглядають проблеми загальноєвропейської соціальної інтеграції в контексті підходу Габермаса [5, 10]. Н. Фентон, відштовхуючись від теорії комунікативної дії як від методологічної основи, аналізує вплив мас медіа – як позитивний, так і негативний – на процеси соціальної

інтеграції суспільств модерну [6]. Торкаються цієї теми і пострадянські дослідники науковою творчістю Габермаса – Л. Ситниченко, А. Єрмоленко, В. Фурс [1, 2, 3]. Проте нам хотілося б звернути увагу на той момент, який часто проходить повз увагу дослідників, а саме – на загальну проблему соціальної інтеграції суспільств модерну, яку ставить Габермас, і означити її.

Виходчи із сказаного, метою статті є означити проблему соціальної інтеграції суспільств модерну, поставлену Габермасом в межах його теорії комунікативної дії.

В основу пізнання суспільства модерну Габермас кладе концепт комунікативної дії. Під нею вчений розуміє символічні, найчастіше мовленнєві висловлювання, які містять знання про світ і можуть піддаватися критиці слухачем. В комунікативній дії людина завжди приймає відношення до чогось у світі, стверджує щось про стан справ у ньому і здатна шляхом винесення раціональних аргументів захищати правильність своїх тверджень у світлі об'єктивної критики. Важливим моментом у визначенні концепту комунікативної дії є поняття „світ”. Габермас розділяє останній на три області: об'єктивний світ природи як тотальність об'єктивно даних фактів; соціальний світ як тотальність міжособистісних відносин, які визнаються членами спільноти як легітимні; суб'єктивний світ як тотальність суб'єктивних переживань, до яких лише один індивід має привілейований доступ [7, р. 8, 52]. Така інтерпретація поняття „світ” є важливою для Габермаса тому, що у відповідності з відношенням актора до того чи іншого світу вчений виділяє три формальні поняття дії: телеологічну, нормативно регульовану та драматургічну. Вони є необхідними для визначення комунікативної дії.

Поняття телеологічної дії передбачає відношення між актором і об'єктивним світом, в який можна здійснити цілеспрямовані інтервенції. Дана модель дії забезпечує актора когнітивно-вольовим компонентом так, що він може, з одного боку, сформулювати переконання щодо стану справ в об'єктивному світі, а з іншого – розвинути інтенції з метою здійснити цілеспрямоване втручання і змінити щось в ньому у відповідності з власними цілями. На символічному рівні телеологічна дія, згідно з Габермасом, представлена констативними висловлюваннями, в яких актор посиляється на факти і репрезентує наявний стан справ – актор стверджує щось про об'єктивний світ фактів і здатен захищати правильність своїх висловлювань у світлі об'єктивної критики. Критерієм телеологічної моделі дії є істина. Тобто слухач може прийняти або відхилити констатацію, висунуту у висловлюванні, у відповідності з тим, репрезентує вона істинний стан справ чи ні [7, р. 85, 87].

В нормативно регульованій дії, згідно з Габермасом, мова йде про актора як члена соціальної спільноти, який орієнтує свою поведінку на спільні цінності та соціальні норми. Дана модель дії передбачає відношення між актором і соціальним світом, до якого той належить як суб'єкт, що грає певні ролі. Соціальний світ складається з нормативного контексту як тотальності легітимних соціальних норм, на основі яких регулюються соціальні відносини. Нормативно-регульована дія забезпечує актора морально-вольовим компонентом так, що він здатен діяти у відповідності з існуючими легітимними соціальними нормами. При цьому його дія оцінюється іншими як правильна чи неправильна в залежності від того, відповідає вона чи ні легітимним нормам. На символічному рівні нормативно регульована дія представлена регулятивними висловлюваннями, в яких актор посиляється на соціальні норми і встановлює міжособистісні відносини з іншими членами даної

спільноти – актор висловлює претензії щодо нормативної правильності дій інших або захищає від об'єктивної критики чи претензій відповідність своєї поведінки соціальним нормам. Критерієм даної моделі дії є нормативна правильність [7, р. 88, 90].

І, нарешті, розглядаючи драматургічну модель дії, Габермас веде мову про акторів, які конституують побліку один для одного. Дана модель дії передбачає відношення між актором і його власним суб'єктивним світом, до якого лише він має привілейований доступ. Драматургічна дія забезпечує актора експресивно-вольовим компонентом так, що він прагне викликати або створити у публіки певний імідж про себе шляхом вибіркового розкриття власної суб'єктивності. На символічному рівні драматургічна дія представлена експресивними висловлюваннями, в яких актор посиляється на суб'єктивні переживання і презентує свою самість. Критерієм даної моделі дії є щирість [7, р. 86, 93].

Кожна з трьох описаних моделей, як показує Габермас, по-суті є обмеженим випадком комунікативної дії. І лише комунікативна дія, зазначає вчений, передбачає мову як медіум вільного, неурізаного спілкування, в-якому актори, що говорять, і слухачі посиляються в своїх мовленнєвих висловлюваннях одночасно на речі в об'єктивному, соціальному та суб'єктивному світах з метою встановити спільну дефініцію ситуації і досягти таким чином консенсусу [7, р. 95]. Тому суттєвим для комунікативної дії є те, що в ній актори можуть приймати відношення більше, ніж до одного світу, і коли вони приходять до взаємопорозуміння один з одним, вони базують своє спілкування на системі світів, яка передбачається усіма.

Габермас особливо наголошує, що для комунікативної дії фундаментальним є повне вживання мови. Лише комунікативна дія передбачає мову як медіум неурізаної комунікації, посередництвом якої актори одночасно посиляються на факти, соціальні норми та суб'єктивні переживання з метою досягнути взаємопорозуміння. Габермас зазначає й іншу визначальну характеристику комунікативної дії, яка полягає в тому, що поняття даної дії відсилає до інтеракції як мінімум двох суб'єктів, здатних говорити і діяти. Кожен з них прагне досягти власної мети. Проте, діючи комунікативно, актори орієнтуються перш за все не на реалізацію своїх егоїстичних планів будь-якою ціною, але на їх реалізацію на базі спільної дефініції ситуації або на основі комунікативно досягнутого консенсусу [7, р. 86, 95].

Завершивши визначення поняття комунікативної дії, Габермас для більш повної характеристики протиставляє її цілераціональній дії Вебера. Вебер визначав цілераціональну дію на основі поняття цілей та засобів. Так, згідно з вченим, дія є цілераціональною, якщо вона орієнтована на цілі, засоби та другорядні результати. Це включає зважений розгляд альтернативних засобів по відношенню до цілей, цілей – до другорядних наслідків і, нарешті, відносну важливість різних цілей. При цьому смисл для діючого актора мають лише ті об'єкти, в тому числі і люди, які відносяться до його дії у ролі засобів або цілей. Таким чином, Вебер розглядав як значущу лише конструкцію „цілі-засоби” в цілераціональній, спрямованій на досягнення успіху дії. Це, як показує Габермас, передбачає відношення актора тільки до одного світу – об'єктивного, і не з метою прийти до взаємопорозуміння, але з метою здійснити цілеспрямовану інтервенцію, щоб змінити стан справ на свою користь. Відповідно, такі критерії дії, як істина, нормативна правильність та

щирість, є іррелевантними для цілераціональної дії. Єдиним її критерієм в такому випадку залишається ефективність інтервенцій в світ на базі суб'єктивних переконань актора щодо оптимальності підібраних засобів [11, р. 26, 64].

Цілераціональна дія, як показує Габермас, орієнтується на самотнього, ізольованого актора. Спілкування між суб'єктами, що діють цілераціонально, зводиться до стратегічного взаємного впливання одне на одного з метою змусити опонента чинити так, як вигідно пропоненту. Сам Вебер все ж торкався питань консенсусу, але раціональну згоду він пояснював, вживаючи модель приведення ситуації в порядок серед суб'єктів приватного права. Натомість він не брав до уваги морально-практичні фундації формування консенсусу. Тобто для нього не були значущими посилення акторів на соціальні норми, на основі чого можливо комунікативно скоординувати дії, так само, як не були значущими і посилення на факти та суб'єктивні переживання [7, р. 278-280].

Окремо Габермас розглядає той механізм, на основі якого учасники комунікації можуть скоординувати свої дії. Справа в тім, що суб'єкти цілераціональної дії взаємодіють між собою на основі норм і приписів приватного права. Тобто один актор може змусити іншого діяти певним чином за допомогою зовнішніх санкцій, які виникають внаслідок порушення правових норм. Проте, для акторів, що діють комунікативно, такі засоби є іррелевантними. Тому закономірно виникає питання: як в комунікативній дії суб'єкт, що говорить, може ненасильно, без зовнішнього примусу вмотивувати слухача поводитись певним чином? Тут вчений підходить до поняття значущих претензій (validity claims). Саме за рахунок апеляції до них суб'єкт, що говорить, може ненасильно вмотивувати слухача поводитись певним чином і відтак досягти консенсусу; з іншого боку, слухач через апеляцію до них може відкинути пропозицію, якщо вона є недостатньо аргументованою. Для комунікативної дії значущими претензіями є три: істина, нормативна правильність та щирість [7, р. 298, 300].

Найбільш важливою для Габермаса є нормативна правильність, що передбачає апеляцію до соціальних норм, конкретніше – до норм моралі. Тобто для комунікативної дії визначальне значення має не стільки право, скільки мораль. Згідно з Габермасом, в процесі координації дій суб'єкт, що говорить, має гарні підстави очікувати, що слухач погодиться з його волею, якщо він зв'яже з пропозицією діяти так-то, висловленою ним, ті чи інші моральні норми, що регулюють повсякденні міжособистісні відносини. Якщо слухач належить до даної спільноти і розділяє ці норми, то він добровільно прийме висловлену йому пропозицію і буде вести себе відповідним чином, наслідком чого стане досягнення консенсусу. В такому випадку координація дій здійснюється не через зовнішній примус, не через систему покарань та заохочень, але на основі того, що Габермас називає зв'язуючою силою моралі [7, р. 300, 301]. Габермас не відкидає й інші значущі претензії, пов'язані з посиленнями на об'єктивні факти та суб'єктивні переживання.

Таким чином, комунікативна дія забезпечує відтворення повсякденної комунікативної практики, спрямованої на досягнення взаємопорозуміння щодо проблемних ситуацій, з якими актори постійно стикаються в їх буденному житті, та на координацію дій.

Розглянемо, як же Габермас застосовує концепт комунікативної дії в пізнанні суспільства модерну. У відповідності з цілераціональною дією вчений говорить про систему. Термін „система” вчений використовує для позначення базових структурних елементів суспільства модерну – капіталістичного господарства і сучасної держави. Суспільство модерну характеризується диференціацією товарних відносин капіталістичного господарства, організованих над простором економічного обміну, і відносин панування, організованих над простором влади. Вони відділяються одне від одного і розвиваються кожна за власною внутрішньою логікою. Дотримуючись в пізнанні суспільства модерну методологічних засад теорії дії, Габермас розглядає капіталістичне господарство і сучасну державу як інституціоналізовані субсистеми цілераціональної дії [7, р. 165-166]. Вони, на думку вченого, являють собою морально нейтралізовані сфери для стратегічного здійснення приватних, користних інтересів. Актори в них приймають установку на досягнення успіху і прагнуть реалізувати власні егоїстичні плани. В своїх діях вони розглядають як значуще лише відношення „цілі-засоби”. Єдиним важливим для них моментом є ефективність діяльності. Це передбачає раціональну калькуляцію, зважений вибір між альтернативними засобами і чітке передбачення наслідків дії, які виступають другорядними умовами успіху. Діючи в межах субсистем капіталістичного господарства і сучасної держави, актори відносяться до взаємного впливання одне на одного, до використання інших з метою задоволення своїх егоїстичних планів. Координація дій в межах капіталістичного господарства і сучасної держави відбувається, на думку Габермаса, через медіум грошей та влади. Саме ці медіа, як вважає вчений, призводять до того, що актори приймають цілераціональну установку по відношенню одне до одного і здатні здійснювати стратегічний вплив на інших, в той час, як орієнтоване на досягнення взаємопорозуміння спілкування не береться до уваги. З такої перспективи взаємопорозуміння капіталістичне господарство розглядається Габермасом як монетарно керована субсистема цілераціональної дії, яка регулює взаємообмін із своїм оточенням через медіум грошей, а сучасна держава – як субсистема, яка регулює взаємообмін із своїм оточенням через медіум влади. Функціонуючи над простором грошей і влади, система звільняє себе від впливу соціальних норм. Вона постає як морально нейтралізована сфера, в якій актори діють цілераціонально [8, р. 171, 174].

Система, як показує Габермаса, забезпечує *системну інтеграцію* суспільства на основі механізму ринкового обміну, соціального розподілу праці і буржуазного формального права. Проте така інтеграція, вважає вчений, є нестійкою. Адже вона породжує лише зовнішні зв'язки між людьми. Люди контактують одне з одним поверхово. Після того, як обмін здійснений, а цілі досягнуті, їм немає діла одне до одного. Такий спосіб інтеграції містить в собі латентні конфлікти. Люди перебувають у стані війни всіх проти всіх, і примирення цього внутрішнього антагонізму не може бути тривалим. Натомість інтеграція суспільства, на думку Габермаса, має бути захищена цінностями і моральними нормами. Ринок і формальне буржуазне право не можуть їх замінити [8, р. 116].

У відповідності з комунікативною дією Габермас говорить про життєсвіт. В найзагальнішому сенсі вчений розглядає його як область реальності, яку нормальні дорослі люди беруть як саме собою зрозумілу, тобто як таку, що є для них

непроблематизованою. Життєсвіт завжди виступає фоном, на якому відбуваються усі події. Він є основою усього, що дано в „моєму” досвіді, рамкою, в якій зосереджені усі проблеми, з якими „я” маю справу. Поняття життєсвіту було введене Гуссерлем в межах розробленої ним феноменологічної теорії свідомості, а згодом перекладене на мову соціології Шюцем. Проте Габермас відходить від феноменологічного тлумачення даного поняття і започатковує комунікативне поняття життєсвіту. Останній розглядається вченим перш за все як горизонтоутворюючий контекст для процесів досягнення взаємопорозуміння. Намагаючись скоординувати свої дії на основі спільної дефініції ситуації, актори завжди рухаються всередині горизонту їх життєсвіту. Життєсвіт являє собою своєрідне місце, де актори зустрічаються, взаємно підіймають значущі претензії, підтверджують або критикують їх і, як наслідок, приходять або не приходять до взаємопорозуміння. Діючи в його межах, актори у своїх мовленнєвих висловлюваннях посилаються на речі в об'єктивному, соціальному і суб'єктивному світах, тобто на факти, соціальні норми та суб'єктивні переживання, і підіймають претензії на істину, нормативну правильність та щирість. Напрतिвагу цьому, життєсвіт не є чимось таким, на що можна посылатись. Він виступає непроблематизованим фоном, всередині якого рухаються учасники комунікації, і в контексті якого вони гармонізують плани своїх дій [8, р. 126, 135].

У процесі досягнення взаємопорозуміння актори, згідно з Габермасом, знаходяться в межах певної культурної традиції, яка забезпечує їх знанням для інтерпретацій і яку вони відновлюють в ході повсякденної комунікативної практики. В процесі координації дій актори, шляхом інтерсуб'єктивного прийняття або відхилення претензій на нормативну правильність, відтворюють соціальну інтеграцію спільноти, членами якої вони є. Нарешті, через участь в інтеракціях дитина, що підрастає, інтерналізує цінності та норми спільноти і набуває здатності діяти. У відповідності з цим Габермас виділяє три *структурні компоненти життєсвіту*: культуру, суспільство та особистість. Під культурою вчений розуміє запас знання, з якого учасники комунікації забезпечують себе інтерпретаціями; під суспільством – легітимні порядки, через які учасники регулюють своє членство в соціальних спільнотах і посередництвом цього охороняють соціальну інтеграцію; під особистістю – компетенції, які забезпечують суб'єкту можливість говорити і діяти, тобто дають йому змогу брати участь в процесах досягнення взаємопорозуміння. Культура, суспільство та особистість являють собою символічний субстрат життєсвіту, який відтворюється через повсякденну комунікативну практику. Вчений наголошує, що структурні компоненти життєсвіту не можуть визначатись як системи, які є навколишніми світами по відношенню одне до одного. Натомість завдяки спільному медіуму мови вони перехрещуються одне з одним [8, р. 137-138]. Тому поняття життєсвіту слід розглядати цілісно і не відривати одне від одного культуру, суспільство та особистість. Якщо один з компонентів вноситься на передній план, поняття життєсвіту звужується до одностороннього формулювання.

Роль комунікативної дії полягає у тому, що на її основі здійснюється символічне відтворення життєсвіту – над аспектом взаємопорозуміння комунікативна дія забезпечує відтворення культурного запасу знання, над функціональним аспектом координації дій вона забезпечує відтворення легітимних порядків, через які учасники регулюють своє членство в соціальних групах, і, нарешті, над аспектом

